

NÉMETH LÁSZLÓ

Olvasónapló

(1968—69)

SOMOGYI TÓTH SÁNDOR: PRÓFÉTA VOLTÁL SZÍVEM

Somogyi Tóth Sándort a rádióból ismertem meg, egy rendkívül eleven iskolakép jegyeztette meg velem a nevét. Később tudtam meg, hogy akit én a magam titkos jelöltjének, jószemű és jó tollú pedagógusnak tartottam, közismert író; a lányoméknemrég egy darabját nézték meg s dicsérték, feleségem egy regényét vásárolta meg. A regénybe, már csak feltűnő címe miatt is, bele kellett az embernek nézni. Belelapozgatás közben két dolog lepott meg. Beszélgetésnek nevezett fejezetek élén a sokoldalú, szabad asszociációkat sorakoztató monológok s a könyv végén a példányszám: 35 000, nem is az első, a második kiadásból. Mi ennek a sikernek a titka? Olvasóközösségünk sznob hiedelme, hogy valami „modern” került a kezükbe? Vagy vannak a regénynek mélyebb értékei, amelyekben az igazi olvasó is megtalálja a magát? Így olvastam el kétszer is a *Proféta voltál-t*; először felületesen, átfutva, aztán alaposan.

A „*Proféta voltál*”-nak komoly magva van; a mostani negyven-negyvenöt évesek, a volt Györffy- és egyéb kollégisták tragikuma, akik annak idején lelkesen, Kodály-dalokat énekelve, a diákgyűlések szónokaként vetették magukat a mozgalomba, aztán valami baj történt velük, a kiábrándult proféták egy része meghízott, a másik, mint a regény hőse is, cinikussá vált, elrészegett, s hogy teljes legyen a jelkép s a felbomlás, ebben az esetben elmeorvosintézetbe is került. Az ember a regényt olvasva Sarkadi Imrére gondol, nem is az igaz, kedves, a tollát tisztán tartó Sarkadi Imrere, hanem az ő utolsó munkáira: „a kor hőset”, a cinikussá züllött, zseniálisan villózó bukott férfit, aki kétségbeesett állapotában, alkoholistaként is a nők kedvence marad, s aki Somogyi Tóth Sándor regényében már mint elmebeteg lép elé, ő alkotta meg. A profétából újságíró lett, aki még ír egy-egy feltűnést keltő riportot, de ifjúkori jóváciálásából csak a napokra tördelt jelen maradt meg, a dicséretes igyekezet, hogy minden napját jó közérzettel ússza meg. Ez persze nem sikerülhet sokáig s igazán, nemcsak mert a kiábrándulás nem töltheti ki a feledett igény helyét, hanem mert ott él mellette bukása mértéke, akivel együtt indult, s aki az tudott maradni, amik akkor voltak, aki mint női karmester tíz-egynéhány év múltán is a Kodály-dalokat énekelgeti, s egy Pszalmust vezénylő, lelkesedést szító dirigens segítségével most szabadítja ki magát az ifjúkori kötelekből, amelyet a különélés sem tudott egészen elszakítani. A sok nőhöz szokott férfinak az elvérése ezen a bukását mérő tiszta nőn, az igazin, akit még mindig a tulajdonának hisz, s akinek a távolodása pokollá teszi a megmaradt életét: a regény tartalma s a vádló s az embert megmérő múlt jelképe egyben.

A regény igazi értéke: a sivár, olcsó hiúságokkal táplálkozó jelennek s az eljárt szott múltnak ez a kegyetlen szembesítése, mely túlmege az egyéni sorson, s egy nemzedék végzetévé nő, nemcsak azzal, hogy egy kivételes emberpéldány

pusztulását mutatja meg, hanem azzal is, hogy épp az ilyen fejedelmi s mondjuk ki: magyar emberpéldányok pusztulását kikerülhetetlenként is érezteti. A kor hőse nemcsak a hős ellen vádbeszéd, a kor ellen is, amely hőseit így pocskékolja el. Ez a mondanivaló: a mi; ezt önti le modern mártással a módszer, a stílus: a hogyan. A regény kerete: az elmeegógyintézetbe került újságíró, az elmebajába egyre jobban belekeveredő, nyugtatókra, sokkra szoruló beteg beszélgetései az orvosával. A négy beszélgetés közé iktatódik be az utolsó napok elbeszélése, az újságíróbáltól a vidéken próbáló feleség meglátogatásán át az elmezavar kitöréséig. Míg a beszélgetésekben kizárólag a beteg beszél, az orvos érveit, válaszait is csak az ő gyors kérdéseiből tudjuk meg, az elbeszélésben az ábrázolt alakok önállóbb életet élnek, szavaikon át jellemük is kibontakozik; a belső monológ, a villózó képzettársítás ott folyik a felidézett jelenetek közt is, s a regény hatása jórészt attól függ, hogy az olvasó eredetinek, izgalmasnak tartja-e a beszélő agynak ezt a szabad asszociációkban kibomló szóttesét. Engem egy kicsit Karácsony Benő Pjotruskájára emlékeztet, ahol egy könyvön át dosztojevszkijül beszélnek; mint fiatal kritikust megkapott a könyv; ma aligha lennék úgy elragadtatva tőle.

De akármit vált ki bennünk ez az önleplező csapongás, az kétségtelen, hogy a szerzője nem közönséges tehetség. Egy kisregényben egy nagy regény anyagát fogta, mellékalakjai, a nők főleg, kitűnnek, s hogy ez a kegyetlennek látszó író s ábrázoló milyen gyöngédségre képes: a kisfiú s apja autóújtját, esti beszélgetését kell újra elolvasni. Ennekem az is nagyon tetszett, amit a könyv írójáról mondtak: vonzó, egyszerű, nem Sarkadi-szabású ember, aki a „kor hőseit” nem önmagából vezette le, s a nőalakjait is inkább egy írói algebra, mint személyes tapasztalat alapján tapossa, vetkezteti.

FÜSI JÓZSEF: TENGERI SZÉL

Amikor Füsü Józseffel utolszor találkoztam, számon kérte, elolvastam-e akkoriban megjelent olaszországi útirajzát. Én azt sem tudtam pontosan, hogy megkaptam-e, s kétlaki életemre hívatkoztam. A magyar postán nemigen szokott semmi sem elveszni, mondta ő szelíd, mosolygós szemrehányással, de ha tudnám, hogy elolvastam, újra megküldeném. Alkotóházi találkozásaink során régebben is elolvastatott egyet-mást velem, egy téeszregényfelét, hogy elítélem-e érte, a Petőfi diákkoráról szóló Aszódi fiút, hogy megdicsérem-e. De ahogy most a Tengeri szél elolvasását számon kérte, azon érzett, hogy ez az ő eddigi főműve, amelyet néhány műértő barát elismert, s most rajtam is szeretné behajtani, hogy hű barátnál, a literátorok közt ritka, műveltséget szerényen viselő emberséges embernél többnek tekintsem. — Beszélgetésünk hátralevő részében, a Városmajort néhányszor föl-le járva, akkoriban kiállt tudógyulladásomról beszéltünk, mellesleg említette, hogy neki is volt a szívével valami baja, néhány hét múlva azonban ő halt meg, váratlanul, az asztalra borulva, anélkül, hogy az olvasói elismerésemet behajthatta volna...

Most, hét év múltán, pesti könyvveim rendezve, a duplasoros polcra a Tengeri szél is előkerült, épp akkor, amikor hörgőtágulásom ürügyén egy olaszországi búcsúútra én is rábeszéltem magam. Ez nekem is búcsúút lesz, a tizedik, amit Olaszországba teszek, s minthogy úgymint nyugdíjas módra, értágításszerűen olvasok, mért ne készítem elő magam néhány, Itáliával kapcsolatos könyvvel erre az összefoglaló ismétlésre. Elsőnek Füsü könyvét olvastam el, s amit az élőnek nem nyújthattam át, magam is élőhalott, átnyújtom íme, a halottnak...

Útirajzokat útrakészülő okulásból szokott elolvasni: hogy mit nézzen meg, mit fedezzen fel magának. Ez a könyv inkább arra emlékeztet, hogyan nem tudnék én sose utazni. Pedig én is szeretem Itáliát, a tagolt tájat, ahol minden völgynek külön történelme van, s embereit is, akik mint egy elsüllyedt kultúra leletei, régi kardinálisok, diplomaták arcélét, mozdulatait őrzik egy-egy mű-

zeumörben, pincérben. De Füsiben ehhez a vonzódáshoz még sok más tulajdonság járult, ami ezt a sajátos utazást 1958 januárja és áprilisa közt lehetővé tette. Ő nemcsak szerette az olaszokat, de ahogy egy helyütt odaveti, szerelmes volt ebbe a népbe, s ez a szerelem nemcsak élete történetét szabta meg, de itthoni mozgásán, bölcséletén is észrevehető volt. Hogyan asszimilálódott a Pápa vidéki mozdonyvezető fia, vonzódásával ennyire olasszá? A legolaszabb magyar volt, akit én ismertem, hitelesebb, mint mások, akiket hasonló vonzalom tett angollá, franciává. A pápai kollégiumból olasz szakra iratkozott, az Eötvös-kollégium olasz tanára szerzett neki egyéves olasz ösztöndíjat, amelyet Rómában koplalt és habzsolt végig, tizenkét éven át olasztanár volt, az Olasz gimnázium igazgatója, azóta is olaszfordító, Benvenuto Cellinit ő ültette nemcsak nyelvileg, de temperamentumban is hű s méltó magyarba. De az olasz irodalomnál jobban vonzotta őt az olasz élet, nem a filológus éberségével, a kedélyével asszimilálta az olaszszágot, s a halála előtt még megadatott neki, hogy egy háromhónapos utazásban életének ezt a nagy szerelmét száz kis epizódban, prózai versben megénekelje, s közben önmaga képét is ránk hagyja.

Az utazás indoka, amit hivatalosan is méltányoltak, hogy egy Garibaldi-életrajzhoz a Garibaldi-legenda kegyhelyeit kell sorra járnia; a „valuta”, amely az aránylag hosszú utat lehetővé tette, egy baráti meghívás: Ravenna közelében élt egy műszerész, aki néhány évet Budapesten dolgozott, a Csepel Gyárban, s őt mint a VIT-ekről híres olasz barátot kereste fel. Ez a Pietro s családja, s akik közt a híre elterjedt, mint valami nevezetességet fogadta a professzorát, s ez a minden ízében, szokásában bemutatott család lett a nyílás, amelyen ez a másféle utazó az olasz népbe befúrta magát. Ahol mi múzeumokban s szállodákban szerzünk tapasztalatot, ő a maga vakondokjáratain kóstolta végig a népet, akkor is, amikor a Garibaldi-életrajz Romagnából, ahol a hős 49-ben bujdosott s a feleségét vesztette el, tovább vitte a szicíliai Marsalába, ahol az ezerral partra szállt, majd a Szardíniától északra fekvő kis szigetre, Caprerába, ahol utolsó éveit élte, gazdálkodta le. Ahhoz, hogy ezt a járatot tarthassa, a nyelvtudáson kívül más is kellett, emberség, barátkozó kedv, a kellő hang eltalálása (amivel Visegrádon, Szigligeten az én jéghegyeimet is feloldotta), igazi szívélyesség és humor, s ahhoz, hogy a sok emberi érintkezéséből ilyen könyv kerekedjék, egy szokás, amellyel engem, amikor fölfedeztem, meg is rémített kissé: a napról napra vezetett napló; — a Tengeri szél úgy keletkezett, hogy a sok éven át vezetett naplójának ezt a legfontosabb szakát könyvvé simította, szerkesztette. Arra, hogy ez az irigylésre méltó szívélyesség hogy tette könyvvé gazdagabbá, jó példa a szardíniai tanító, aki-lyen Trieszt és Velence közt ismerkedett össze, s minthogy valami meghívásfele is elhangzott, Caprerából jövet a kis hegyi faluban meglátogatta; ezen át megkapja Szardíniát, ennek ősbibb társadalomrajzát, lefordítja egyik versét, s megérteti velünk Grazia Deleddát, akinek a Nobel-díján annak idején kicsit csodálkoztunk, a gátlásos hajlamú tanítóból is kiszedi vallomását, s programot is ad a szociográfusnak példájával, irodalmár hajlamaival. Így adják át kézzel kézre régi vagy új alkalmi ismerősök, az olasz gimnázium volt tanulói. Egy-egy hét néha kimarad, összehúzódik a pénz, szállás nélkül maradt vándor — egyetlen bosszúja, hogy a húzódásokat is megörökíti humorosan naplójában.

Füsi tudja, hogy a professore ungheresenek ez szegénylegényi kóborlása — nem is Itáliában, hanem az olasz népben —, az utazásnak egy kivételes faja, amelyenről az olyanféle emlékmű Itália-járók, mint mi is leszünk, nem is álmodhatunk. Ez azonban legfellebb a bátorságán látszik, amely a vatikáni múzeumbeli látogatásáról beszámol. Mint fiatal ösztöndíjas ő is ámuldozott a sixtusi kápolnában, de most nem állja bevallani, hogy a humoros érdekklődés inkább az ott tartózkodó turistáknak szól, akik hanyatt fekvé gukkerozzák a mennyezetet — s hogy az egész múzeum, tán az Eötvös-kollégiumba is bemásolt Athéni iskolát kivéve, más természetű felfedezései után inkább untatta, nyomasztotta. Amit ő keresett, az nem a történeti emlékek benne vert vissz-

hangja, hanem az olasz élet enciklopédiája; ez az oka, hogy a római fórumon az orv könyvárus üzletét hozza el emlékül, s az interjúnál — amelyet Moráviával készített — azért fontosabb a csütörtöki televízióbeli vetélkedők leírása, melyeken mint Garibaldi-szakértő maga is részt próbált venni. Ezt az enciklopédiát az én barátkozástól elvadásított természetem sem követni, sem gyarapítani nem fogja — olyasmit föladok magamnak, hogy Ferrarában a Pó-delta etruszk vázáit megnézzem, vagy Pirandello elbeszéléseit (amelyekből Füsi egy néptanító moralista íróit húzott ki) elolvassam, de a romagnai háziasszonyok salátáiról nem szerez emléket a szájpadlásom. Füsi József azonban így is velem lesz az úton, mint egy párhuzamos láthatatlan utas, aki ezer szálon, élményekre bontva, a mélyében jár annak, amit én csak mint kábító, délies nyüzsgést, boldog idegenséget engedek északi agyamra.

PEI: SZABÁLYTALAN NYELVTÖRTÉNET

Vendégeim figyelmeztettek, hogy Szabálytalan nyelvtörténet címen magyar fordításban is megjelent egy világhíres könyv, amely engem, mint megrogzött, sok tekintetben reménytelen nyelvtanulót most, hogy olvasmányaimban régi szenvedélyeimen is seregszemlét tartok, bizonyára érdekelni fog. Azt már a könyv „füléből” is megállapíthattam, hogy ami a címben felfigyelhető, a „szabálytalan” szó a fordító vagy kiadó csalátke: az angol cím: Story of language, nem ígér semmiféle „szabálytalanságot”, sőt mint a könyv átlapozása után kiderül, azt sem adja meg, amit ígér: az öt rész közül az elsőnek a címe ugyan a Nyelv története, de ebben is csak egy fejezet van, amely a nyelvek eredetéről szóló elméleteket tárgyalja elég fölényesen, s egy másik, amely a nyelv evolúciójáról szól; a többi olyan kérdésekkel foglalkozik, hogy mi vehető ki a hely- és családnevekből, s hogy s hol képződtek a ma ismert írások. De hogy is lehetne olyan nyelvtörténetet adni, amely nem egy nyelv vagy egy nyelvcsalád története, hanem a nyelvé, mint közlésrendszeré általában.

A könyvet egy Mario Pei nevű amerikai nyelvész írta, akit neve s kedvenc példái alapján olasz származásúnak képzelünk, s a jórészt angolul tudó honfitársait iparkodott ebben a négyszáz oldalas könyvben a nyelvek és nyelvészet problémái közt tájékoztatni. Az ilyen olvasó számára a legtanulságosabb A világ nyelvei rész lehetett, amely az indoeurópai nyelvek családból kiindulva, a legközelebb álló semita-hemita, urál-altaji nyelvcsaládokon, majd a legnépesebb kínain át, ha nem is a föld valamennyi nyelvéről, de a legfontosabbakról ad némi áttekintést. Ez épp oly jó szolgálatot tehet a maga helyén, mint a mi ifjúságunkban Schmidt Ferenc kitűnő „A nyelv s a nyelvek” című könyve. Más fejezetekből az olyan szavak körülbelüli értelmét tanulhatja meg, mint szemantika vagy fonológia. A leginkább azonban nyelvi természetű érdekességek fogják lekötni, amelyeket a szerző a különböző fejezetcímek alá évek során összegyűjtött. Én magam, aki az indogermán esetek számát, sőt a névelőt a szó végére tevő nyelvek furcsaságát is évtizedes távolságba eső nyelvtani tanulmányok során ismertem meg, elsősorban ezekért a kuriózumokért olvasom végig: nemrég egy jugoszláviai szerződést írtam alá, az Iszony sipetár fordítására, itt megtudom, hogy sipetárnak albánok nevezik magukat, s hogy albánok Olaszországban is élnek. Azt sem fogom elfelejteni, hogy az angol canter szó a Canterbury helynév megcsonkításaként jött létre, célzással az oda tartó zarándokok, az álszentekedő jelölésére. Olyan gondolatot azonban, mely nyelvi emlékeimet erjedésbe hozta volna, alig találtam ebben a közismert dolgokat néha meglepő példákkal szemléltető könyvben.

Ha gondolkozom: mi lepett mégis meg, hát egy-két negatívum, a legjobban talán az, amit mindjárt az első fejezetben, a nem nyelvi közlés módszerekről szólóban olvastam. A szerző s vele a tudomány nem tudja, hogy a sziklákon

végzett piktografikus rajzok a nyelvnél előbb vagy utóbb keletkeztek-e. „Vajon a cro-magnónik s a még náluk is primitívebb emberek, akik igen figyelemreméltó rajzművészetet fejlesztettek ki, s annak révén közléseket s jegyzéseket hagytak hátra, tudtak-e már beszélni?” Hát erre nem is gondoltam soha, hogy nem tudtak volna. A nyelvet sokkal ősbibb találmánynak tartottam, hogy a felső paleolit e vívmányai mellé mertem volna állítani. De hát a hang nem hagy vissza kötömböket, amelyeken tűnődni lehetne, hogy emberkéz, embergége nyoma van-e rajtuk, s ha a beszédnek volt is nyoma a csiszolatlan és csiszolt kőkorszakban, az nyomtalan eltűnt a levegő hullámtengerében. Az a gondolat azonban, hogy a nyelv is egyike az újabb vívmányoknak, s a paleolit végén vagy épp a neolitik kezdetén lefolyó gazdasági, társadalmi forradalmakkal kell kapcsolatba hozni: olyan lehetőség, amely valódi görgetget, lavinát indít el megállapodottnak hitt fogalmaink közt. Mert bár nincs olyan — népek nevezhető — elmaradt s elszigetelt embercsoport, amelynek nyelve nem volna, azt, hogy az ember beszél, tekinthetjük olyan, a biológikumban gyökerező életjelenségnek, mint a kutya ugatását vagy a rigó fütyülését. Az, hogy egy élőlény a dolgok ábrázolására hangcsoportokat alkalmazzon, a maga s a természet mozgásait, változásait szavakkal jelölje, sokkal bonyolultabb vívmány, semhogy az előember indulati hangadásaiból lehetne, más tényezők közbejátszása nélkül, levezetni. Magasabb rendű s bonyolultabb vívmány eszköz készítésénél is. Azt, hogy az embernek nevezhető hordák eltanulás nélkül, magukról is rájöttek, hogy a letépett faágakat (egyesek szerint ezek előzték meg a kőeszközöket) fegyverként vagy akár szerszámként használják, könnyű elképzelni. Ahhoz azonban, hogy a legegyszerűbb nyelvtan megszülessék, a lélektani, társadalmi feltételek sokkal komplikáltabb összeállítását kell feltételeznünk. S az a feltevés, hogy az eszközkészítés százezer évvel előzte meg a nyelvtanítását, nagyon is megfelel a két vívmány közti minőségkülönbségnek. Vannak nyelvészek, akik a nyelvek egy töről való eredését próbálják bizonyítani (apámat is egy ilyen nyelvész könyve ejtette meg Szibériában); de ha azt a mai nyelvekről nem is lehet bebizonyítani, a Nyelvekről szóló fiataalkori írástomat, a Pei áttekintésében felsorolt nyelvek grammatikája nagy részén végigmenve én is azzal zártam, hogy ha az ember elég sok nyelvet ismer meg, nem csak az indogermán nyelvekről lesz ez a benyomása, hogy azok egymás tájnyelvei — hanem a világ minden nyelvéről, hogy azok egy nyelv változatai —; a paradoxon élet vége, hogy a nyelv voltaképp egy vívmány, akármilyen nagy a különbség az indián s a többi nyelv módszere közt, még azok is ugyanazokat a szóteremtésben megnyílt lehetőségeket aknázzák ki, ha a nyelvtani formáknak nem is azzal az ismétlődésével, amelyeken már nem is lepődünk meg, hogy az angolban éppúgy van főnév és ige, mint a japánban, bantuban, eszkimóban. Az, hogy a nyelv aránylag új találmány, amely nem sokkal esik az összetettebb társadalmak, a mezőgazdaság, állattenyésztés föltalálása elé: egyfajta piktográfia, mely kövek helyett a levegőbe és az agyba írta hangképeit: nem csak a nyelv keletkezését, de az emberiség igaz hajnalát is színesebbé, érthetőbbé teszi.

Az emberi nemből megvan a hajlam, hogy minden új, nagy jelentőségű vívmányában kitobzódja magát, túlzásba vigye. Így tobzódott az emberiség az utolsó ötezer évben, amióta a predinasztikus protoliterális egyiptomi s mezopotámiai kultúrák a maguk mitológiai istenrendjüket kidolgozták, a vallásosságban; ilyen tobzódásban világítanak vissza a nyelvtörténet következtetései szerint a népek nyelvei is. Minél messzebb megyünk vissza az indogermán népek jól kinyomozott családfáján, annál gazdagabb nyelvtanhoz érünk, az indogermán ősnyelvben mindazok az esetek megvoltak, amelyekből egy még a legősibb szlávban is kiesett, s minden latin és görög tanuló tudja, hogy a mai nyugati utódok nyelvtanban mennyivel szegényebb nyelvet beszélnek, mint ókori leszármazottai. De még feltűnőbb ez a fényűzés a primitív népek nyelvében. Erre Pei is hoz fel példát: Vannak olyan eszkimó nyelvjárások, ame-

lyekben az úgynevezett főnévnek több mint ezer alakja lehet, s ezen alakok mindegyikének megvan a maga pontos jelentése. Egy guatemalai indián nyelvben bármely igéből több ezer különféle alakot lehet képezni különböző végződésekkel. Az a rendszerező kedv, amely a világ főnévi leltárát az indogermán nyelvekben három nembe osztja, a bantu főneveket tizennyolc csoportba decimálja. De hogy az elmaradott s nyelvi fényűzés mennyire összeférnek, példa rá a paraszti nyelv s az egykori magyarság gazdagabb beszéde. Akár hús, akár százezer éve találták fel a nyelvet: az ősi időkben, amelyekbe visszalátunk, visszakövetkeztethetünk, az emberi szellemet jobban lekötő, el-töltő találmány volt, s a civilizációk, főként az írás vívmánya, ha a nyelv-gondozást külön művészetté tette is, ezt a nyelvi dagályt tulajdonképp kö-tötte, fékezte.

A művelődés nemcsak ezt a nyelvi burjánzást fékezi, szorítja izlés és hasznosság korlátai közé, ugyanakkor konzerválja is őket. A latin, mihelyt a birodalom szétesik, önálló tájnyelvekre szakad, az angol tájnyelvek viszont a műveltség hatására közelebb kerülnek egymáshoz. Igen valószínű, hogy a világ ápolatlan nyelvei dialektusokra szakadozó nyelvek; Pei jó példát hoz rá, hogy egy polinéziai nyelv egy nemzedék alatt is mennyire elváltozott. Ez óva-tossá tehet abban a kísérletünkben, hogy egy primitív nép nyelvét, mint kő-korszakban megrögződött eszközöket szokás, egy hajdankor nyelvi rögződése-ként forgassuk. Azonban a szótár, sőt a nyelvtan alakulása nem föltétlenül jelenti a vívmányfok süllyedését vagy emelkedését, amely egy nyelvet mint találmányt minősít. S a nyelvészet szép feladata lehetne ebből a szempontból tanulmányozni, osztályozni a civilizáción kívüli nyelveket: milyen igény, mi-lyen fényűzés, kopás, takarékoság nyilatkozik meg bennük, s így rekonstruálni azt, amit a könyvcímünk ígér: a nyelv mai alakjától egyre mélyebbre hatolva, az ősbibek fele, a nyelv történetét. Itt azonban megint egy olyan meghökkentő negatívummal zárja le Pei gondolatmenetünket, mint amilyennel elindított: „A világ nyelveinek többségét még alig tanulmányozták s nem osztályozták őket. Jelenleg még fölöttébb keveset tudunk az amerikai indiánok, az afrikai négek, az ausztráliai és új-guineai bennszülöttek nyelvének struktúrájáról és rokonsági viszonyairól. Ugyanez áll számos ázsiai nyelvre is, amelyeket sok millió ember beszél.”

RENEZÁNSZ OLASZORSZÁG

Amikor Judit lányom megtudta, hogy téli olaszországi utunkra én mint olvasó is készülni akarok, áthozott egy koffernyi könyvet, Amerikában zsák-mányolt könyvtára egy részét, amelyet, úgy hitte, használhatok. A természet-tudomány felé annak idején én tereltem őt — ezt nincs is oka megbánni —, gyermekkori szenvedélye azonban tovább élt benne, mint felnőttkori hobbi — kikapcsolódásaként a történelem a komolyabb krimije; azon, amit mint elmé-leti fizikus félretett — könyvben legalábbis — történeti, régészeti, művészet-történeti műveket vásárolt, angolokat vagy angol fordításban. A most kölcsön-adott könyvek is mind történeti munkák voltak, monográfiák és kútfők, s leg-nyább részük az olasz reneszánszra vonatkozott.

Én az olasz reneszánszt korántsem kedveltem úgy, mint ő, aki régebben is gyakran számolt be a Borgiákra vagy a Mediciekre vonatkozó olvasmá-nyairól. A nagy itáliai múzeumokat tíz-egynéhány olaszországi utunkon per-sze többször is végigzarandokoltam, a reneszánsz festők — főleg a korábbiak — az impresszionizmus mesterei mellett álltak emlékezetemnek a festészetet jelentő díszterén, de a reneszánsz, mint a világtörténet fejezete korántsem fog-lalkoztatott annyit, mint a nyugati civilizáció más korszakai: régen a közép-kor, később az újkor, pontosabban a természettudományok korának elkeresz-telt három évszázad. Olasz írókról, tudósokról pedig Dante és Galilei közt csak

Ariostóról írtam: Kedves olaszországi útirajzom azonban nem Goethe volt, hanem Gregorovius, a Hohenstaufen-émlékek sorrajárója, a Róma középkori történetirója; mostani búcsúútamon is két drámám helyszíne volt a gregoroviusi zarándokcél: a Szicíliai vecsernye Palermója, a szicíliai középkor, s az elveszett s esetleg újraírandó Órjáról és literátor (Nagy Theodorik és Boethius) Ravennája. De ha már itt voltak a népszerű amerikai kiadások, ezekre is rászántam néhány délutánom.

A reneszánsz felfedezése s kultusza, a történetírásban s a történeti regényben, drámában legalább, Jakob Burckhardt tanulmányával kezdődik (a reneszánsz civilizáció), mely szerény bevezető esszének készült, s a korszak képét meghatározó történeti mű lett. A reneszánsz irodalom, úgy mondják, máig is őt ismétli vagy vele vitázik. Elég a könyvet — ha angol fordításban is — újra átlapozni, hogy az ember rögtön lássa: mi vonzhatta úgy benne az irodalmi színességén kívül a tizenkilencedik század olvasóit: Burckhardt az egyéniség felszabadulása, kibontakoztatásaként mutatta be a reneszánszt, ahol még az állam is műalkotássá vált, az egyéniség műveként jelentkezett, s ez volt, ami felé a század második felének individualizmusa, az elnyomott egyéniség sóvárgása mint igazibb hazája felé tekinthetett. Az esszéíró Pater Walter, Ferdinand Conrad Meyer a regényben, Gobineau a történeti drámában — a Burckhardt fölfedezte kontinensre költözőkdek vissza. S tán épp az egyéniségnek ez az elszabadulása volt az, ami miatt az én protestánsabb, a pogányságot csak görög eredetiben kedvelő természetem, ha nem is lutheri felháborodással, de idegenül, majdnemhogy lenézően mozgott ebben a környezetben. Ami az olasz reneszánszban nagy volt, annak jó részét a középkor javára írtam. A középkor teremtette meg az olasz céhállamocskákat, amelyeknek története a görög városállamokénál is vonzóbb — hisz a feudalizmus gúzsai közt kellett megszületniük s szabadságukért harcolniuk. Firenze gazdasági nagysága az igazi aranygyapjú, posztókereskedőinek, iparosainak a világot behálózó leleménye; a kapitalizmus bölcsője szintén a középkor történetéhez tartozik (éppúgy mint az új energiaforrások, a víz és a szél befogása); az olasz dómok fehérzöld dominókockái, a várak és kastélyok a reneszánsz világosságot s a középkor zordabb hajlamát egymás mellett vonultatták fel — s minden realizmusa dacára a középkorhoz számítom Dantét, aki az akkori haladás ellenére talált vissza anakronisztikus, a középkort visszasóvárgó ghibellin eszméihez, a keresztény erkölcsi rendet tükröző túlvilág hierarchiájához, a Szent Tamás-i Summa összegezést és tetőt jelentő költői megismétlődéséhez. Még Villonra és Boccaccióra is joggal formál igényt a középkorkutató, hisz a színesség, a mesekészség jóval jellemzőbbek például a francia középkorra, mint Petrarcaék latinul denaturált, latinul vagy nemzeti nyelven író olasz humanizmusára.

John Addington Symondsnek nem tudom mi lett volna a véleménye erről az igényről, de könyve, A zsarnokok kora (The age of the despots) megerősít ebben a felfogásban. Symonds Burckhardttal egyidőben kezdte meg a reneszánszról szóló művét, melynek A zsarnokok kora az első része, a politikai viszonyok, a császárság és a pápai marok szorításából kiszabadult olasz államok politikai története a francia-spanyol hódításig. Előszavában már nyugtázza a rendkívüli nyereséget, amelyet a Kultur der Renaissance in Italien eredményeinek az összevetése a magáéival jelentett számára, de az Age of the despots, nem is annyira e tételeiben, mint a mögötte levő hangulatban különbözik Burckhardtnek a megfelelő fejezetitől; amit Burckhardt az individualizmus tavasza ünnepeként örökít meg, azt ő egy angol protestáns összehúzott szembogaraival nézi: az egyéniség, a politikában legalább, szörnyeteg. A zsarnokokat mintegy itt felléptet kártékony fajt osztályozza: kik voltak, akik — ezek vannak a legkevesebben, mint Ferrara és Urbino urai — ősi birtokokat alakítottak át zsarnoksággá, akiknél mint a veronai Della Scaláknál és a milánói Viscontiaknál a császártól kapott vicario cím lett egyeduralmuk alapja, kik bitorolták, mint a Gonzagát, a városoktól honvédelmi célból kapott kapi-

tányi podestai rangot, vagy szállták meg, mint a Sforzák Milánót, az erő jogán, kik kaptak, mint Borgia Romagnát, a pápai rokon ajándékeként hatalmat, s kik emelkedtek, mint a firenzei Mediciek, bolognai Bentivogliak, gazdag polgárokból városuk uraivá. A skála széles — Közép-Olaszország aránylag kis területe a zsarnokság teljes tanulmányozható szivárványa —, de közös bennük a törvényesség elvágott mentőöve, s az abból eredő félelem, erőszak, mely a későbbi nemzedekben, ahol a szerző személyes kiválósága elfajult, s a félelem s terror megmarad, szörnnyetegt hoz létre. Ennekem sajnos nincs érzésem a politika szörnnyeire iránt, s néhány hét múlva aligha fogom tudni, melyik Visconti volt az a mennydörgéstől is remegő nyámnnyila, aki várába zárkózva másokkal vívatta a háborút, s hajtatta végre kegyetlenségeit, melyik, aki ötezer kutya jól tartását osztotta ki parasztjaira, s egy negyvennapos kínzás programját, az ocsúdást osztláló pihenőkkel s meglepő fordulatokkal kidolgozta, azt sem fogom tudni, hogy egy Malatesta az, aki három feleségét kivégeztette, s két lányát megerőszakolta, vagy hogy VI. Sándor pápa vagy IV. Sixtus volt-e, aki bíborosok holttestével terítette be a római utcákat éjjel, csakhogy a stalumokat újra eladhassák. Minél kisebb volt a zsarnok családja, s az állam területe, annál gazdagabb a bűnlajstrom. (Ariosto és Tasso is olyan udvarokban éltek, ahol feleségek és mostohafiuk szövetkeztek a fejedelem ellen, s hercegi fattyúk irtották egymást a vérpádon.) Hogy a zsarnokság nemcsak a városköztársaságok belső szabadságát pusztította el, de fokról fokra a külsőt is, a kis államok gyors beolvadásán kívül a két nagy köztársaság, Firenze és Velence bizonyítja, amelyekben a legerősebb volt a republikánus szellem, a ragaszkodás a régi alkotmányhoz. Firenzében a Mediciek tapintatosabb uralmát túlélve, Savonarola majd az 1527—30-as évek elpuhult gyávákból hőseket csináló ostromában múlt ki, Velencében pedig a lagunák mögé elszórt és bebalzsamozott köztársaság új Bizáncként az idegen hódítással is dacolhatott. Nem, nincs kétség, hogy a nagy fényességű reneszánsz politikai tekintetben a hanyatlás két százada volt — a kérdés inkább az, hogy fért össze a szabad városok rabba válása és idegen uralom alá hanyatlása a reneszánsz művészet emelkedésével. A zsarnok a művészekben találta meg a maga nemességét, a hozzá hasonló, maguk csinálta, származásuk helyett tehetségükre támaszkodó emberekben, akik, ha teret adott nekik, szemet hunytak bűneire, s hízelkedésekkel altatták lelkiismeretét? Vagy megvan a művészetnek a belső fejlődése, mely a vívmányok továbbadásával, ha a légkör nem egészen pusztító, akkor is fönttartja magát vagy épp delelőt ér el, amikor politikai feltételei megszűnnek, ahogy a reneszánsz is akkor tetőzött, amikor Itália a francia, spanyol, német hadak harctere lett? Az irodalomban mindenesetre vitatható ez az emelkedés. A görög irodalom felfedezése (mert a latint a középkor is ismerte, ha nem is állította szembe a keresztény hagyománnyal) valóban e korszak nagy, messzeható teljesítménye, de a főkönyv másik oldalán a magasba hágott nemzeti irodalom több mint egy évszázados elnémulása áll. Az emelkedés a képzőművészet, ott is elsősorban a szobrászat s festészet emelkedése — hisz a katedrálisok javát e korszak örökölte, s felékesítésük maradt e festőkre, szobrászokra. Giotto Campanilején több nemzedék szobrásza dolgozott, Pisanótól Ghibertiig. Fra Angelico s festőtársai is a régi szerzetesektől örökölték San Marcót. Az sem véletlen, hogy a reneszánsz művészete épp Firenzében bontakozott ki, s Velencében, a másik köztársaságban tette további lépéseit, míg a zsarnokságok inkább haszonélvezői voltak a vívmányoknak, alkalmazói a mestereknek. A reneszánsz, mint másutt, itt is inkább utóhangja a középkornak, melyet a képzőművészet fölbugyogása von be élénk színeivel. Tulajdonképp még a rákosodását is a középkortól örökölte ez a hamisan ragyogó két század: II. Frigyes volt, aki szaracén martalócaival az idegen zsoldosokra támaszkodó egyeduralomra példát adott — ő eszelte ki a zsarnokok háborúit s fényűzését tápláló modernebb adóprést, s a lombard városokba küldött Ezze-lino ismertette meg az északiakkal a későbbi zsarnokok módszereit.

Van azonban a reneszánszsal kapcsolatos témák közt egy, amely ifjú-ságomtól vonzott: a firenzei kultúra kifejlődése. Ami a görögségnek Athén, az volt a Nyugatnak Firenze: egy város cserepében, mint egy kultúrmorfológiai növény úgy vetette szárát, bontotta levelét, virágát egy kicsiny, aránylag ön-álló művelődés, amelyben nemcsak a kultúramelettek feltételei tanulmányozhatók, de a sorrend is, amelyben az emberi szellem teljesítményei (Athénban: az építéset, szobrászat, dráma, filozófia, tudomány) művészetben, irodalom-ban, tudományban felváltják egymást. 1940-ben már azért redukáltam Firenzére szokásos olaszországi utunkat, hogy e kibontakozás lépéseit a vallambrosi szerzetesszállásoktól a Medici nagy herceg kriptafődelet lecsapó uralmáig útirajzszerűen kövessem nyomon. S most e búcsúút tervei közt, Szicília s Ravenna mellé megint ez a gondolat nyomta be a viszonylag jól ismert Firenzét. Judit könyvei közt kettő is volt, amely egy ilyen gregoroviusi kiránduláshoz hiteles történeti színeket szolgáltatathatott: az egyik a könyves és könyvmásoló Vespasiano Eletei, aki Mátyás király számára is szállított kódexeket, s aki Burckhardt tanulmányához, annak saját tanúsága szerint, az inspirációt szolgáltatta: az ő személyesen ismert reneszánsz embereiből párolódott ki a svájci tudós reneszánsz embere, anekdotáiból Burckhardt színes példatárának egy része. S Vespasiano könyve méltó joggal állítható Vasari jóval későbbi művészetrajzai mellé, csak ez nem festőkről, szobrászokról szól, hanem olyan könyvszerető emberekről, papokról, prelátusokról, gyűjtőkről, írókról, akiket a szerző személyesen ismert, vagy akik a tiszteletét, érdeklődését fölkelte. S ha csak részben szól is firenzeiekről, jellegzetesen firenzei alkotás, Medici Cosimo, Lorenzo Magnifico kora szól belőle. A másik könyv, amelyre Judit különösen büszke volt, Machiavelli *Storia di Firenzéjének* angol — Harper Torchbook-kiadása. A firenzei hazafinak, akinek az életét a köztársaság 1512-es bukása s a Mediciék visszatérése szakította félbe, s taszította száműzetésben a cselekvést pótló írói sorsra, ez az utolsó műve, melyet már mint a Mediciék kegyelmébe visszafogadott hivatalos történétíró írt meg, nemcsak hazája, de egész Itália történetét követő politikai eseménytörténet, melyet az elbeszélés nyugvó pont-jain időnként történetfilozófiai elmékedései szakítanak meg. A humanizmus iskolája kilügzotta a színeket belőle, amelyek Villani krónikáját Dante és Boccaccio mellett a tizennegyedik század leggazdagabb alkotásává teszik, s tanulmányozása a cserkésző olvasó figyelmét a Firenze-témáról a különben is kikerülhetetlen Machiavelli-témára viszi: hogy jut el a kétségbeesett hazafiság szerzője a nevét ördögi szinonimájúvá tevő veszélyes politikai elméletekig.

Volt Burckhardt mellett, szerencsére, Judit könyvei közt egy más munka is, Ferdinand Schevill *Medieval and Renaissance Florence* című könyve, amely mintha csak az én igényeim számára íródott volna. Szerzője azok közé a sokoldalú enciklopédikus készülségű történészek közé tartozik, akiknek ha nem is szándékában, de módszerében a mi Szekfűnk is példája lehet: mint gazdag történész jó képet ad a firenzei posztókereskedelem, textilipar fejlődéséről, banküzleteiről, a kezdődő kapitalizmus fellendüléséről és válságáról, mint szociológus józan lényeglátással emeli ki az oligarchák vezette firenzei „demokráciát” a mai fogalmi rávetítésekből, mint művésztörténész meggyőző szakmaisággal magyarázza el, hogy készültek s mint vedlettek fakóvá Giotto freskói, s milyen tanulmányok után, milyen statikával rakta Brunelleschi a St. Maria di Fiore — a reneszánsz építészetben úttörő példává vált — kupoláját. Kár, hogy Judit e Firenze-történetnek csak a második kötetét hozta meg Amerikából, s mint a könyvtárosok kiderítették, az első, a középkori az 1937-es első kiadás óta nem is jelent meg újra. Szerencsére ugyanabból a műből készült a Mediciék címen egy második levonat is, amely nagy fejezetekben foglalja össze a város történetét és kultúráját a Caesarnak tulajdonított alapítástól a középkoron át a Mediciék fölnyomulásáig, s a kezemben levő második kötet is teli van visszamatató összefoglalásokkal, úgyhogy ha még a magyar célokra készült Villani

kiadást is hozzáveszem, elég világos körvonalakban áll előttem a Firenze nevű kultúrmorfológia-képződmény „növéssterve”.

Ennek a növénynek az igazi csírázása egybeesik a nyugati civilizáció tava-szával, azzal, aminek ezt a nevet adtam a saját használatomra készült Európa történeti mitológiámban. Ezekben az 1000 körüli években, mint Magyarország, Firenze is egy új szenttel írja be nevét a megpezsztült Európa történetébe. Villaniban külön fejezet mondja el Gualbert János lovag történetét, ahogy lovasok kíséretében Firenzébe ment s a San Miniato székesegyház közelében testvére gyilkosára bukkant. A könyörgésére megbocsátotta neki, s a székesegyházba vezette, ahol csoda történt, a feszület az irgalmazó felé hajolt. Ez a jel elég volt, hogy János lovag a világi életet otthagyja: szerzetessé lett a St. Miniato egyházban, de mivel az apát simoniákusnak bizonyult, kivonult a valambrosai hegyekre, ott új szerzetesrendet alapított, melynek a neveltjei egész Toscanára szétrajzottak, s szent életét befejezve VII. Gergely volt, aki szentté avatta. Ennek az Albertói Szent Jánosnak történetében ott van az egész 11. század: a vérbosszún erőt vevő irgalom, a simoniákus és szent életű papok harca, a háttérben VII. Gergely és IV. Henrik párviadala, s ott van a St. Miniato templom (a sötét századokba visszanyúló Baptisterio mellett), Firenze első toscanai-román stílusban épült székesegyháza, mely most is áll a Firenzét keletről határoló dombon, s ott van maga a város, a környék felé siető lovagjai, akik majd jó két századon át viszontagságos harcban fognak állni a város s a környék uralmáért a polgárokkal. E két század közül az elsőben Firenze kevésbé látványos részt vett az olasz városállamok forradalmában a feudalizmus ellen, mint a ligába tömörült, s Barbarossa Frigyes a pápa lábai elé kényszerítő lombard városok, inkább a szomszéd Pisa előreugrott fejlődéséből következtetjük, hogy a kereskedelem, majd az ipar fellendülésével itt is keletkeztek már a század elején kereskedő- s közművescéhek (az első, létüket bizonyító okmány 1182-ből, illetőleg 1193-ból származik), a város vezető embereit a megnőtt városi önérték római példára itt is konzuloknak kezdi nevezni, 1200-ban már podestájuk is van, ami azt jelenti, hogy a törzsalkotó pártok féken tartására egy idegen, ebben az esetben milánói nemest hívnak meg a hat konzul főle a város parancsolójául. A tizenharmadik században azonban itt is elkezdett harc áll a guelf polgár-város s a ghibellin nemesség közt. A gazdasági fejlődés a polgárságnak kedvez, a császári beavatkozás, II. Frigyes uralma a nemességnek. Amikor II. Frigyes meghal, mint visszafojtott szénsav bugyborékol fel Firenzében az első s egyben egyetlen igazi demokrácia: a popula minuto uralma. Ezt azonban tizenöt év múltán egy új itáliai fordulat, a ghibellin Siena s a Hohenstaufen fattyú, Manfred Monteparti győzelmével elsöpri. A Hohenstaufen-uralmat pápai biztatásra kiirtó Anjou Károly Firenzét is megint guelffé teszi, de az új légkör az „apró nép” helyett most már inkább a vezető kereskedő rétegnek kedvez, s a politikai harcokat az 1293-as Rendeleték zárják le, amely politikailag szilárd alkotmány több mint kétszázötven éven át érvényben marad. Firenze a céhek állama lesz, a hatalmat az 5 nagyobb kereskedő- s a 9 közép és kisebb kézművescéh nevében az egymást kéthavonként váltó 2 prior gyakorolja. A föllendült ipari városban a környékről begyűlő munkásnép ki van zárva a hatalomból. A valódi vezetés a számok adta látszat ellenére az öt gazdag kereskedőcéh kezében van, a priorokat többnyire közülük választják, s ha az 1343-as gazdasági válság tekintélyüket meg is rendíti, az új rend csak annyival lesz demokratikusabb, hogy a céhek számát növelik. A ciompik, a gyapjúmunkások lázadása is csak három esztendőre állítja meg a céhek hatalmát.

A gazdag firenzei polgár-oligarchia, mely a nemesség egy részét is magába olvasztotta s a megmaradt nemesi fennhéjázást szigorú büntetésekkel törte le, ügyességét nemcsak azokban az intrikákban bizonyította be, melyekkel uralmát e látszólag demokratikus államban fenntartotta, s ha elvesztette, visszacsikarta — ő volt az irányítója annak a gazdasági s szellemi fellendülésnek is,

amely a 13. század Firenzéjét mint Itália legtehetségesebb népét ugratja az itáliai, sőt európai fejlődés élére. Firenzének nem volt tengere, hogy mint hajós város följöze le a Földközi-tengert keresztény tengerre tevő kereszties hadjáratok igazi eredményét; természetes kikötője, Pisa csak a hatalom tetőpontján, a 15. században kerül a kezébe; az ipar munkájával teremti meg exportárúját, s kereskedői társaságaiból, vállalkozói kedvéből — tengerét s hajóit —; előbb a nyers francia posztót nemesíti meg fejlett textilművességével, majd a finomabb angol és spanyol gyapjút dolgozza fel a piacokon uralkodó versenyben győztes árucikké. Közben üzletei megkönnyítésére bevezeti a váltót, s a kor szilárd valutáját, a firenzei aranyforintot; tőkéje mozgatására, gyarapítására banküzletekbe fog, s idézi, s küzdi le nagy nehezen az első kapitalista válságot. Mindazt, amit a 19. század országos méretekben próbál ki, a 13. század fordulóján egy százezer lakosú város már fölfedezte és kipróbálta. S ugyanez a szellem volt az, amely Firenzét az olasz művészet középpontjává tette. Schevillnek történelmi darabokhoz illő részlete, ahol a jól ismert campaniléba, Giotto tornyába viszi föl olvasóit, s az 1330-ban épült kilátóról tekint végig a városon. A dóm, a St. Maria di Fiore, a textilcéh alapítása; kupolája nélkül, de ott állt már 1330-ban a dominikánusok s ferencesek templomai: a St. Maria Novella, s a St. Croce megvolt, meg a hajdani magtár, a St. Michele, a régibb St. Miniatore, a Baptisteriőről nem beszélve — az égre mutató ujjával a főtéren a priorok új lakása, a Palazzo Vecchio, közelében a Bargello. A város, amelyet a száműzött Dante elátkozott s visszасóvárgott, friss gazdagsága alól kiizzadta már későbbi kultúrája e fényes kagylóhéját, s világjáró kereskedői, ügynökei nemcsak a gyapjút hozták feldolgozásra, a francia s provánszi költészet nyelvét s remekeit is. Dante tanítója, Brunetti Latini franciául írta a polgárság igényeit szolgáló műveit. Dante itt szeresheti polihisztori műveltségét, a középkor eszméiből emelve kupolát szülőföldje érzéki pezsgése fölé. S ami ő a középkori költészetben, az utcabeli szomszédja, Villani a krónikában — s az lesz Boccaccio néhány évtizeddel később a szépprózában.

A templomok, a Lorenzót kivéve, készen vannak, a polgári paloták, a Strozzi, Pitti, Medici a középkori firenzei hagyományhoz alkalmazkodva megépülnek; a „reneszánsz” úttörőinek: szobrászoknak, festőknek, kézműves sorban maradt díszítőművészetek mestereinek csak a kibélelésük, díszítésük maradt — az antik oszlopok, ívek és gerendák itt-ott szellősebbé tették a város képét. A Baptisterio kapuja, amelyen Orcagna folytatta Andrea Pisano munkáját, a Brancassi kápolnája, amelyben Masaccio felfedezésének, a perspektívának a tanulmányozására zarándokoltak a tanulékony generációk, mint a formák és színek kútkáviái öntötték el Itáliát előbb, aztán az akkori világot — mint Fra Angelico angyali festészete, sőt bizarr vonalai is bizonyítják —, tán nem is távolodva s növe ki annyira a középkori keretekből, mint meggondolni szokás. A modern értelemben vett lángelmék, Leonardo s Michelangelo akkor nőnek, ugranak ki ebből a szerves, kultúr-morfológiai növesből, amikor Firenze politikailag sorvadni, haldokolni kezd (aminthogy a zseniek ez a túlbúrjándzása mindig a szerves növés elakadásának a jele: Leonardóban a művészet iskolájából kiszabadult kísérletező, tudósi lelemény, Michelangelóban a magában nem bíró, gyötrődő izmát barokk formákba kényszerítő emberi magány a mozgató.)

S miközben a művészet érett gyöngyeit kinövi kagylójából, a humanizmus divatjából megszületik a tudomány. Elsőül a klasszikusok szövegkiadása s magyarázata, a filológia, aztán a keresztényeké, a Medici Lorenzo platóni akadémiájában a keresztény örökséget az antikkal egyeztető ábrándos filozófia, a történetírás, mely Firenze haldoklása jeleként egyszerre olyan történetírókat adott, mint Guiccardini, Vachi, Machiavelli, s Vasari, a képzőművészet életrajzírója. Machiavelli még a politikából is tudományt igyekszik csinálni. Végül mindnyájuk után ebben a városban születik meg az is, aki a képzelg-

sekből kiábrándulva, a kutatásnak szűkebb tárgyi, biztosabb módszert ad, a természettudományok atyja: Galilei.

DÜRRENMATRÓL

A feleségem Dürrenmatt hét drámáját hozta haza a városból. Magyarul 32 000 példányban jelent meg, tíz évvel azután, hogy tanulmányom megírtam róla. Az utolsót, a Meteort nem is ismerem, s persze azonnal elolvastam. Meglepetésnek elég nagy, még a meglepetésekre edzett Dürrenmatt-olvasóknak is.

Schwitter, a Nobel-díjas író, a reménytelen orvosi esetek mintája, meghal a klinikán. Míközben Lati tiszteletes zsolárt recitál fölötte, fölül az ágyában, de holtan hanyatlik vissza, negyedik felesége, a telefonkurva fogja le a szemét. Schwitter azonban, hiába kötik fel az állát, föltámad, kimászik a Nobel-díj bizottság koszorúja alól, s a régi műtermében (mint Dürrenmatt, ő is festőnek készült eredetileg) akar meghalni, csak az utolsó kéziratát s a másfél millióját viszi egy bőröndben magával, s két gyertyát, a halál ünnepélyesebbé tételére. A műterem bérlője épp a feleségét festi, aktnak, mint általában — a Nobel-díjas kibérli tőle az ágyat, meggyújtja a gyertyákat, s nekikészül a meghalásnak. A festőék már nem is hallják lélegzeni, de az írónak feltűnik a sok akt, lehordja a festőt, aki feleségében az életet akarja festeni, s kiküldi őket.

Ettől fogva a műteremben nem történik más, minthogy Schwitter, bár akar, mégsem tud meghalni, halottaiból újra és újra feltámad, körülötte viszont mindenki elpusztul; elsőnek Lutz tiszteletes, aki a szőkevény halott hollétét kinyomozta s föltámadását a hite bizonyosságává akarja megtenni. Schwitter azonban arra használja fel, hogy a kéziratával és a másfél milliójával segítsen begyűjtani neki. A tiszteletes úr megingott szervezetű az izgalomban s a csodában teljesen elgyengül, ő fekszik Schwitter kibérelt ágyába, s ott jobblétre szenderül. Schwitternek is segítenie kell a festőéknek s a házmesternek a folyosóra kihurcolni. Amíg ők kinn vannak, a Nobel-díjas a háziúr, a telekspekuláns nagy Muheim szívébe dőf halálos kételety; kitalálja (az író maga se tudja, mi igaz, mi ötlet), hogy felesége a havi házbért egy kis ágybeli szolgálat ellenében minden elsején visszaadta neki. A minden gonoszságra képes Muheimnek viszont házasságának a tudata volt az alap, amely a gátlástalan üzletelésre képesítette. A felvonás végéig még két embert sikerül kétségbe ejtenie: feleségét, a telefonkurvát, aki vele kapcsolatban követte el hivatása műhibáját, hogy érzést engedett meg magának, s most, amikor az életre akarja férjét rábeszélni, dühös igazságokat kap, s a fiát, aki az öreg halálát s millióit várta, hamut talál a kályhában s egy élő apát az ágyban. A felvonás azzal végződik, hogy a Nobel-díjas a konyhába zavart festő feleségét maga mellé fekteti az ágyba, míg a festő a bezárt ajtón kétségbeesetten zörög és dörömböl.

A második felvonás elején, úgy látszik, hogy Schwitter — Augusta karjaiban — végérvényesen meghalt; az álla megint föl van kötve, a koszorúk rajta s körülötte, a kiadója is ott ül, s a főkritikus mond hódolattól és rosszindulattól csöpögő gyászbeszédet mögötte. Amikor az irodalmárok és fényképészek elvonulnak, Augusta elmondja a férjének, hogy az író a karjában halt meg, s nem tud többé vele élni; el is megy azonnal. A festő felelősségre vonja, sőt meg is akarja ölni a közben persze feltámadt s gyilkos igazságokat ráolvasó Schwittert, a pisztolyt azonban a nagy Muheim veszi ki a kezéből, akit a szívébe ültetett gyanú hoz ide, ő akarja megölni a feltámadottat, előbb azonban az igazságot kell megtudnia. A tehetségtelen festőt kiperdíti a lépcsőházba — mint később kiderül, holtan. Schwitter átrendezteti vele a ravatalozóvá alakított műtermet, kihajítják a koszorúkat, az igazságot azonban közös erővel sem tudják kideríteni; a nagy Muheimet a rendőrfelügyelő különben is — a tulaj-

don Cadillacjén — de kénytelen elvitetni. A föltámadtnak most már csak a hirnevét vesztő orvost kell kétségbe ejtenie, aki a tetemet jött megszemlélni, azután a kiadóját, aki egy percet akar barátja holtteste mellett eltölteni, s megtudja, hogy az ő félmilliója is benn volt a másfélben, tönkrement; majd Nomsenné (s nem Momsemmé) Olga ismeretlen, a keménykötésű illemhelybérlő nő múlt ki a meg nem haló mellett, aki mint kerítőnő az íróéhoz közelálló filozófiát is szerzett, végül a fiú jön meg tetézett csalódásával, hogy nemcsak a vagyonra, a tantiemekre sincs remény, mert a Nobel-díjas mint író már megbukott, az olvasóknak tények s nem Dürrenmatt-darabok kellene, hogy a Nobel-díjas a csodájára járt Údvadsereg ujjongása közben mondhassa el búcsúszavait: Mikor döglök már meg végre!

Mit akart Dürrenmatt ezzel a darabbal? Az író, ha igaz, hogy betegséggel küzdő ember, a maga szívósságára vágott fintort? Az irodalom kártékonyágáról beszélt, amely igazságával, füllentésével, vagy a mélyében ülő rosszindulattal ölni tud? A komédiáiró védekezésnek szánta, ahol a szóbaállásra méltónak talált illemhelybérlő nő ilyen méltatást kap: „Ön hallatlanul rokonszenves nekem, ön kurválkodással foglalkozott, én csak irodalommal. Magam is igyekeztem, hogy becsületes maradjak. Csak pénzért írtam. Nem hirdettem morált és életbölcességet. Történeteket agyaltam ki, ennyi volt az egész. Foglalkoztattam azoknak a fantáziáját, akik megvásárolták a történeteimet.” Az Údvadsereg őrnagya pedig: „Az élet a természet páratlan gyalázatossága, a szénmolekulák obszcen eltévelyedése, a földféle rosszindulat burjánzása, egy gyógyíthatatlan ragya.” De akármilyen volt a célja, a kritikusan, régi tisztelőjében vegyes érzelmeket hagy Dürrenmatt jó darabjainak (s a legtöbb jó) ereje, a történet ötletessége, majdnem azt mondanám: szépsége. Ez szelidíti meg, teszi lenyelhetővé a belecsomagolt kétségbeesést, mondhatnám: a morált. Épp letettem a Meteort, amikor észreveszem, hogy a televízió az Öreg holdgy látogatását közvetíti a debreceni színház előadásában. Csak az utolsó harmadát hallgattam, de egyszerre benn voltam újra a nagyszerű mesében: a milliomosnő, aki visszajön csúffá tett szerelmét, ifjúságát megbosszulni, s az érzelmes történetben a tőke ereje, amely a kisváros lakóit gyilkosok szövetségévé teszi. A Meteornak nincs története. Ötlete az van — de az ötlet nem a történet, s a mondanivalóból szikrázik-villózik a kétségbeesés, amellyel összefér, amit a kiadó mond Schwitter védekezőn rosszindulatú kritikusanak: „Schwitter sose volt kétségbeesett; ha egy bécsi szeletet, vagy rendes italt az orra alá raktak, boldoggá tette.”

Van valami vadság ebben az emberben. Mi ez? Egyik korai darabjának a visszaütése? Vagy az írói anyag túlterjedése? Újra elolvastam a Fizikusokat — mintha vad túlcavartsága már abban is feltűnt volna. Nos, a Fizikusok még közelebb áll a nagy Dürrenmatt-darabokhoz, mint a Meteorhoz. A Fizikusok története egy felfedezéssel kezdődik. Möbius nevű fizikus valami világképletet fedez fel, amelyben az összes lehetséges felfedezések bennefoglaltanak. Heisenberg világképlete sugallta ezt a képtelen kiindulópontot, vagy csak az elméleti fizika egyre hatalmasabb s veszélyesebb következményei? Möbius lelkiismeretes ember, érzi tudása következményeit, kijelenti, hogy Salamon király megjelent neki, s titkával, mint legbiztosabb helyre, egy elmeegógyintézetbe vonul: ott építi tovább elméletét. De első közleményeire már ketten is felfigyeltek, egy nyugati s egy keleti fizikus mint politikai hatásúguk képviselői, akik utána jönnek Zahnd kisasszony intézetébe: az egyik elmebajában Newton szerepét vállalja, a másik még hegedülni is megtanul, csak hogy Einstein lehessen. Az osztályon tartott három tudós három gyilkosságot követ el; ápolónőiket fojtják meg, akik a szerelem szímatával titkuk közelébe férköznek. A harmadik gyilkosság után férfi ápolókat, atlétákat, bokszbajnokokat rendelnek melléjük, s rácsot szerelnek az ablakokra. A két nyomozó fizikus, az életfogytiglani elzárástól megrettenve, fölfedi Möbius és egymás előtt a kilétét. Össze kell fogniok, ha menekülni akarnak. A nyugati s a keleti előbb

Möbiust kapacitálja, csábítja a maga rendszere szolgálatára, de végül is Möbius győzi meg őket, hogy mind a hármuknak itt kell maradniok, ezt kívánja felelősségük s az emberiség fönnmaradása. S ekkor következik, mire nem számítottak. Kiderül, hogy ha ők hárman nem is bolondok, gazdájuk, a púpos doktor kisasszony azonban, aki utolsó sarja egy államférfinak, csakugyan örült, neki valóban megjelent Salamon király, de olyan örült, aki megszerzi s föl is tudja használni a titkokat. Möbius feljegyzései már a birtokában vannak, a kiletüket eláruló beszélgetést most hallgattatta le. A felfedezések kiaknázására konszernnek alakulnak, a három tudós pedig szigorú lakat alatt a trezorrá lett bolondházban marad. Azaz, amit a tudomány elgondol, hiába a felelősség-érzet, az kikerülhetetlenül az örültség kezére jut.

A kétségbeesés hőfoka a régibb Dürrenmatt-darabokhoz képest bizonyára emelkedett — de a tartály, a történet falát nem tudja átrágni, s a részleteket, az alakokat, a három gyilkosságot, vagy Zahnd kisasszony örültségének a megnyilatkozását, milyen dramaturgia illeszti ebbe a kétségbeesett vigjátékba. Az a jelenet, ahol a három tudós az atléta örök közt magára marad s kiadják titkukat, Pirandello egyik legszebb jelenetével, a gyilkossá lett IV. Henrik önleplezésével, végleges örültség vállalásával vetekszik. De Dürrenmatt is érezhette, hogy a Fizikusokbán határhoz ért: s erre vall, hogy dramaturgiáját, inkább csak ennek a darabjának a dramaturgiáját huszonegy pontban igazolja. E pontok közül a legfontosabb a nyolcadik: „Minél tervszerűbben cselekszenek az emberek, annál nagyobb erővel ütköznek a véletlennek.” Akkor legnagyobb a csapás, ha e véletlen következtében, mint Oedipus is, céljuk ellentétéhez érnek el. Logika és véletlen párbajának Dürrenmatt már szentelt egy regényt, az antidektív regényt, az Ígéretet. Itt a logika képviselői a fizikusok, a véletlen: Zahnd kisasszony örülete. Minél következetesebben menekszik szegény Möbius felfedezése következményétől, annál biztosabban játssza át az emberi örültség furfangja; paradoxon, ami Dürrenmatt szerint a drámának a lényege.

Ezt a paradoxon szót kapja fel Dürrenmatt dramaturgiájának másik magyarázata, az utószó írójáié, Ungvári Tamásé, s ezzel kapcsolja Shaw-hoz Dürrenmattot. Shaw valóban egyik őse a huszadik századi drámának. Csaknem olyan fontos, mint Pirandello, s vannak is drámái, mint az Ördög cimborája, amelynek a tétele paradoxon: az események során a szent bizonyul gyávnak s a haszontalan hősnak — ez azonban még nem létesít a két író közt apa-fiúi viszonyt, legföllebb távoli rokonságot. Még kevesebbet mond a másik két név, bármily kedves is az utószóírónak. Kafkának volt hatása az induló Dürrenmattira, a Város című elbeszélés kötetet az tette számomra olyan rejtélyessé, hogy a karkai árnyakat nem vettem akkor észre. Ezt a hatást azonban Dürrenmatt kinőtte, véget ér az Alagúttal. Brechtel pedig azonkívül, hogy parabolákat visz sokszor több képben színpadra, alig találunk valami analógiát. Molnár Ferencnek pedig az említése is bántalom.

Ungvári általában kissé fölényesen bánik Dürrenmattal. Szerinte azok közé tartozik, „aki bátran merít a mesterekből és nem tagadja forrásait”. Én viszont úgy érzem, hogy az irodalmi vasfüggöny felvonódása után különös szerencsével nyúltam a két, nagy esszémben szemügyre vett nyugati drámaíróhoz: Lorcához és Dürrenmatthoz. Lorca nagy tanulmány volt, hogy a modernizmus és a költészet kísérlete mint torkolltak egy, a régiéknél gazdagabb, realista remekműbe, a Bernarda házába; Dürrenmatt pedig a legmeggyőzőbb példa, hogy a protestáns ősök kétségbeesett mordizmusa mint tör ki, az új színpad eszközeit felhasználva, egy pompás ötletekkel s mesteri dramaturgiával előkészített s adagolt kacagásba.